

PAVLOVITS TAMÁS

Határon innen és túl

Kállay Géza utolsó könyvéről

Kállay Géza: *Mondhatunk-e többet?* Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 2018. 354 oldal

Egy barátom könyvét olvasom. Esszék a nyelv mibenlétéről, az irodalom és a filozófia viszonyáról. Magával ragad a stílusa, megmerítkezem a szerző sajátos műveltségének és gondolkodásának világában, bevezetést nyerek irodalmi szövegösszefüggésekbe és filozófiai reflexiókba. Felkelkesít, amit olvasok, kérdések, ellenvetések, továbbgondolandó problémák merülnek fel bennem. Megannyi készítés, hogy felvegyem a telefont, felhívjam a barátomat, és örömmel újságoljam: „Te! Olvastam a könyvedet és – mint mondjak – rohadt jó! Nem lehet elmenni mellette, rengeteget tanultam belőle, tele vagyok kérdéssel, megjegyzéssel, ellenvetéssel. Föltétlenül találkozoznunk kell, hogy mindent végigbeszéljük. Hogy együtt gondolkodjunk és vitázzunk Shakespeare metafizikai olvasatának lehetőségeiről, a nyelv határaitól vagy a művelt ember erkölcsi felelősségéről napjainkban. Megnyitottál réseket a filozófia és irodalom viszonyának értelmezési felé, érdemes lenne ezeket együtt tágabbra nyitni. Mikor érsz rá?” Ez azonban lehetetlen. A barátom több mint két éve váratlanul meghalt, kötete posztumusz jelent meg. A beszélgetést (talán véglegesen) el kell halasztanunk, bennem szorul a lelkesedés, vele együtt minden kérdés és ellenvetés, az együtt gondolkodás szenvedélyes vágya. Jobbat nem tehetek, leírom benyomásaimat a könyvről.

Kállay Géza az ELTE Angol-Amerikanisztika Intézetének professzora volt, fő kutatási területe az angol reneszánsz irodalma és Shakespeare életműve. Pályáját nyelvészként kezdte, két évig tanított az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészet Tanszékén. A filozófiával több szálon is intenzív kapcsolatot ápolt: Tengelyi Lászlóval közösen tartottak órát, angolra fordította egyik könyvét (Tengelyi 2004), továbbá egy Fullbright ösztöndíj jóvoltából a Harvardon Stanley Cavellt hallgatta, akivel baráti kapcsolatba került. Kállay Géza élete során hatalmas irodalmi és filozófiai műveltségre tett szert, egyaránt otthonosan mozgott az analitikus-angolszász és a kontinentális (egzisztencialista és fenomenológiai) filozófiai hagyományban. Shakespeare életművén kívül legfőbb érdeklődése filozófia és irodalom viszonyára irányult. Ez az érdeklődés nyomja rá bélyegét utolsó kötetére is.

Kállay Géza utolsó könyvének címe: *Mondhatunk-e többet?* A kötet címét adó esszé Camus és Wittgenstein szövegeinek lehetséges összefüggéseit elemzi, ám egyúttal az egész könyv problémahorizontját kijelöli. E kérdés nem azt jelenti, amire talán első olvasásra gondolnánk: tudniillik, hogy a szerzőnek nincsen több mondandója, mindent megírt, amit csak akart. Noha e kötet méltó lezárása tekintélyes, több mint tíz könyvet és másfélszáz tanulmányt

magában foglaló életművének, a címben feltett kérdés mégsem az életműre általában, hanem konkrétan a nyelv határaitra vonatkozik *par excellence* filozófiai kérdés-ként: mondhatunk-e többet annál, mint amit mondhatunk? Mi mondható, és korlátozza-e valami a mondást és a mondhatóságot? E probléma megfogalmazása Kállay Géza egyik kedvenc szerzőjétől, Wittgensteintől származik. Wittgenstein szerint a világ tények és nem dolgok összessége, a nyelv értelmeseen csakis ténymegállapításokat tehet, a ténymegállapításokon túli „valóság” pedig nem a világ része. Mivel a világ és a nyelv határai azonosak, ezért a világon túli „valóságról” nem lehet és nem is szabad beszélni. A *Mondhatunk-e többet?* című esszéjében, amely Wittgensteinnek a *Tractatus*-ban kifejtett nyelvelméletét veti össze Camus *Közöny* (*L'Étranger*) című regényével, Kállay sajátos hasonlóságot mutat ki a camus-i irodalmi nyelvhasználat és a wittgensteini nyelvfilozófia között: a regény főhőse, Mersault a szövegben csupán tények megállapítására szorítkozik, az azokon túli „valóságnak”, mint például az emberi érzéseknek vagy az etikai értékeknek (hogy a teológiáról ne is beszéljünk), nem tulajdonít értelmet. Mintha tudatosan tartaná magát a korai Wittgenstein nyelvi imperatívuszához. Igen ám, de Kállay azt is megmutatja, hogy már maga a *Tractatus* szövege sem felel meg saját követelményének, hiszen minduntalan áthágja az ön maga által szigorúan kijelölt határt. És ugyanígy tesz Camus is a *Közöny*-ben. A határátlépést vagy határsértést e szövegek egy olyan dimenziója valósítja meg, amely nem a nyelv közvetlen szemantikai és szintaktikai, hanem inkább pragmatikai szintjéhez tartozik. Ahogy Kállay írja Wittgenstein és Camus kapcsán: „Az etikáról nem beszélni kell: el kell játszani, meg kell testesíteni, meg kell valósítani” (291). Kállay értelmezésében e szövegek tehát a mondható és a nem mondható ha-

tárán egyensúlyoznak, és e képességük adja erejüket. Értelmezésében éppen akkor válnak izgalmassá, amikor nem felelnek meg a wittgensteini imperatívuszuknak. Kállay Gézát az egész kötetben az a *többllet* érdekli, amelyet az irodalmi és filozófiai szövegek magukban hordoznak ahhoz képest, amit mondanak.

A kötet tehát egy ki nem mondható többltet kíván felszínre hozni, és erre szolgálnak az egymást követő elemzések, amelyek az irodalom és a filozófia összefüggéseire mutatnak rá. Pontosabban szólva, Kállay Géza az irodalmi szövegeket filozófiai szempontból elemzi, a filozófiai reflexiókat pedig irodalmi példákkal egészíti ki. Eközben folyton át- és áthágja az irodalomtudomány és a filozófia diszciplináris határait, hogy állhatatosan kérdezzen rá arra, ami a filozófiát és az irodalmat elválasztja, illetve összeköti egymással. Ez pedig nem más, mint az egyikben és a másikban is kimondatlanul maradó többllet.

A könyv első két fejezete könyv a könyvben, hiszen az itt összegyűjtött tanulmányok mindegyike Shakespeare-rel foglalkozik. A fejezetek címei eleve filozófiai kontextusba helyezik az elemzett szövegeket: *Shakespeare: tér és idő* és *Shakespeare metafizikai okasata*. Ha történetesen külön jelent volna meg e két rész, kiváló Shakespeare-monográfiának számítana, ha pedig angol nyelven jelentette volna meg a szerző, akkor bizonyára megkerülhetetlen darabjává válna ama értelmezői irányzatnak, amely Shakespeare-t filozófiai kontextusban elemzi, és amelynek részletes összefoglalását találjuk a *Shakespeare metafizikai okasata: Emmanuel Lévinas, Macbeth és a mai Shakespeare-kritika* című tanulmányban (158–160). A két fejezet összesen kilenc elemzést tartalmaz, amelyek középpontjában irodalmi oldalról elsősorban a *Macbeth* (amelyet Kállay teljes egészében magyarra fordított; lásd Shakespeare 2014), a *Hamlet*, a *Lear király*, a *II. Ri-*

chárd és a *III. Richárd* áll, filozófiai oldalról pedig főként Kierkegaard, Lévinas, Tengelyi László, Wittgenstein és természetesen Kállay Géza mestere, Stanley Cavell művei szerepelnek. Kállay Géza felteszi a kérdést, vajon miért kell az irodalmi szövegre a filozófiához fordulni kommentárért. Szerinte ha irodalom és filozófia viszonyát Shakespeare-szövegek kapcsán akarjuk elemezni, akkor több megoldás kínálkozik: egyrészt kutatható az a hatás, amely a késő reneszánsz filozófia oldaláról érte Shakespeare-t, másrészt kijelenthető, hogy a Shakespeare-szövegek valódi mélységének megértéséhez filozófusok és filozófiai érvrendszerek bevonása szükséges, harmadrészt megvizsgálható, hogy miként jelenik meg Shakespeare a különböző filozófusok reflexióiban. Kállay Géza a második és a harmadik lehetőséget ötvözi. Mértékadó számára Stanley Cavell könyve (1987), és részletesen elemzi azokat a jeleket, amelyek Kierkegaard, Lévinas és Tengelyi László Shakespeare-re történő utalásaiból kihámozhatók. Ugyanakkor a filozófiai reflexiókból nyert meglátásokat visszaforgatja a Shakespeare-elemzésekbe, és ezeknek köszönhetően nyelvfilozófiai, etikai, egzisztenciálfilozófiai és fenomenológiai jelentéseket hoz felszínre a shakespeare-i szövegekből. Kállay Géza elemzései arra mutatnak rá, hogy mennyire bonyolult és összetett az irodalmi és a filozófiai diskurzus viszonyrendszere. Kettejük területe nem úgy határos egymással, mint két ország, hanem határaik hol érintkeznek, hol eltávolodnak, hol egymásba hatolnak, hol pedig egymástól teljesen megkülönböztethetetlenekké válnak. Ami mégis összeköti, egymásra utalja őket, az a kimondhatatlan többlet, amelyet mind az irodalom, mind a filozófia nyelve szóhoz juttat.

A kötet második felében Shakespeare már ritkán kerül szóba. A harmadik fejezet, amely *Az elbeszélés terhe* címet viseli, ugye

tematikájú. Tartalmaz irodalomtörténeti és irodalomelméleti fejtegetéseket, tisztán filozófiai elemzést Wittgenstein *Tractatus*-áról, tisztán irodalmi értelmezést Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című regényéről, továbbá itt található a kötet címadó esszéje Wittgenstein és Camus komparatív elemzésével. Az utolsó fejezet címe: *Felelőség a szóért*. A cím már maga is egyfajta többletre utal, amely a nyelvhasználathoz járul. Ha beszélünk, szükségképpen el kell tudnunk számolni arról, mit miért mondtunk, vagy miért nem mondtunk. A beszédnek és a hallgatásnak önmagában is van egy etikai dimenziója. Ezzel összhangban a fejezetben két nyelvfilozófiai elemzés található, az egyik Saussure nyelvelméletéről, a másik pedig általában a nyelvfilozófiai irányzatokról szól. Mindkét esszét átszövi annak problémája, hogy a nyelv bizonyos értelemben túlmutat a nyelven. Noha a nyelvet közösségben sajátítjuk el, a nyelvi jelek rendszerét készen kapjuk, a nyelvnek pontosan meghatározott szintaktikája és szemantikája van, mégis végtelen variációs lehetőséget nyit meg minden nyelvhasználó számára. Az irodalmi és a filozófiai diskurzusok lényege talán éppen az, hogy fogalmi apparátusuk, poétikájuk és kreativitásuk révén kiaknázzák a nyelv rejtett lehetőségeit, és olyan tartalmakat juttatnak szóhoz, amelyek túl vannak a nyelv szemantikailag és szintaktikailag meghatározott lehetőségein.

Az utolsó esszé, amely méltó záródarabja a kötetnek, *A magasabb törvény: Emerson és a menekülő rabszolgák* címet viseli. Kállay Géza Emerson kapcsán arról ír, hogy mi a szellem emberének erkölcsi felelősége és kötelessége a segítségre szoruló emberekkel szemben, akik nyilvánvaló igazságtalanság áldozatai. Emerson egy beszédében azzal az ellentmondással foglalkozik, amely az Amerikai Egyesült Államok politikai, jogi és társadalmi berendezkedését a 18. század második felétől kezdve jelle-

mezte: miközben a *Függetlenségi Nyilatkozat* kimondja, hogy minden ember egyenlő, az ország déli államaiban rabszolgatartó gazdálkodás folyik. Ez az ellentmondás olyan nyilvánvaló igazságtalanságra világított rá, amely minden gondolkodó amerikai állampolgárt választás elé állított. Emerson érvelése szerint e döntési helyzetben egy úgynevezett „magasabb törvényre” kell tekintettel lennünk, amely a lelkiismeret törvénye, és amely a szabadságot, az egyenlőséget és az emberi méltóságot védelmezi a rabszolgatartással szemben. Kállay Géza tisztában van vele, hogy egy ilyen törvényre való hivatkozás nemcsak napjainkban hatna naivitásnak, de már Emerson idejében is csak azokat szólította meg, akik eleve meg voltak győződve az ember eredendő jóságáról és nevelhetőségéről. Ezért teszi fel a kérdést két ízben is, hogy mi értelme volt e törvényre hivatkozni egy olyan beszédben, amely a rabszolgatartás ellen érvel. Mi értelme van az igazságosságról, a szabadságról és a jóról beszélni olyan közegben, ahol az önérték, az igazságtalanság és a gonoszság láthatóan győzedelmeskedik? Kállay Géza ennek az esszének a konklúziójában az egész kötet összegzését fogalmazza meg választ adva arra a kérdésre is, hogy „mondhatunk-e többet?": „A hiteles, őszinte szavaknak még nem párolgott el minden erejük mindenki számára. Bármennyire is sok kétely fog el bennünket saját szavaink igazsága felől, bármennyire is tudjuk, hogy mennyire töredékesen tudunk csak valamiről beszélni, azért valami a másik térfélre kerül abból, amit áttekinthetően, tisztán,

pontosan mondunk el, és lesz, aki ezt meghallja. És hogy igenis a szabadság, a részvét, a jóság és az igazság [...] mégsem pusztá szavak, hanem gondolatok, tettek, valóságok tudnak lenni” (351). A nyelv tehát túlmutat önmagán, többet mond annál, mint amit mond, és ez a többlet az etikumhoz tartozik: tett és cselekvés. Az irodalmi és filozófiai szövegekben tehát nem csupán lehetséges világok leírásait vagy a valóságos világ elméleti reprezentációit kell látnunk, hanem észre kell vennünk, hogy sajátos többletet hordoznak: kultúrát teremtenek, és ezáltal a tekintetben is eligazítanak, hogyan érdemes emberhez méltó életet élni ebben a világban. Ez a többlet kapcsolja össze egymással az irodalmat és a filozófiát.

IRODALOM

- Cavell, Stanley 1987. *Disowning Knowledge: In Six Plays of Shakespeare*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kállay Géza 2018. *Mondhatunk-e többet?* Budapest, Liget Műhely Alapítvány.
- Shakespeare, William 2014. *Macbeth*. Fordította, jegyzetekkel és bevezetővel ellátta Kállay Géza. Budapest, Liget Műhely Alapítvány. URL: <<http://konyv.ligetmuhely.com/ebook/Macbeth-KallayG-Liget.pdf>>; utolsó hozzáférés 2019. január 22-én.
- Tengelyi László 2004. *The Wild-Region of Life History*. Németből fordította Kállay Géza. Evanston/IL, Northwestern University Press.